

SZEMLE

Féja Géza: TÖRZSEK, HAJTÁSOK

Amikor szerkesztőnk kérésére Féja Géza új kötetét tanulmányozni kezdtem, hamarosan a szerző halálhírére olvastam az újságokban. Most már nyomatékosan támadtak föl bennem a régi emlékek. Két évig nemcsak évfolyamtársam, de szobatársam is volt az Eötvös- Kollégiumban; a következő évtizedekben már csak néhányszor, alkalmyszerűen találkoztunk. Elég sokat hallatott magáról, pályájának fordulatai sem maradtak rejtve a nyilvánosság előtt – életének csaknem minden szakában publikált is. Mindenesetre elég nagy a kanyar a kollégistakorunkban, nem tudom milyen efemer folyóiratban megjelent rilkei tónusú versektől a *Viharsarok*ig. Nem vagyok jó emberismerő, de róla alkotott képemet mégiscsak a kollégiumi közös évek alapozták meg. Hangos, turbulens fiatal volt, az ún. kraftausdruckok mestere, „gólyák” és jámbor filoszok elképesztője, aki fegyelemmel, rendszerrel nem sokat törődött, tekintélyek előtt nem borult le, s kezdettől fogva volt benne valami lázító és lázadó magatartás, amely nyugtalankodva kereste az újtját. Nem örültünk annak, amikor Szabó Dezső valamelyik folyóiratában Horváth Jánost csúfondárosan megcsipkedte, viszont a Szabó Dezső körüli famuluskodása respektust keltett jórésztünkben. Lehet, hogy már ekkor elkezdődött későbbi ideológiájának kialakulása; önéletrajza, a *Szabadcsapat* ezt az időszakot már a megszépítő messzeségből ábrázolja. Hallottunk Bajcsy-Zsilinszky Endréhez való csatlakozásáról; aztán hamar megtalálta a helyét a népiek táborában; a *Vihar-*

sarok betiltása, irodalomtörténetének megjelenése, újságíróskodása 45 előtti pályájának fő állomásai.

A mi szakmánkat mint irodalomtörténész és esszéíró érintette; irodalomtörténészé szegődött egy új, lelkes, de sok tekintetben laikus hullám jegyében, és konokul át akarta értékelni az egész múltbeli magyar irodalmat. Akkor sem volt osztatlan sikere, régen túl is haladtunk rajta, — de én még ismertem egy tanár-nemzedéket, amelynek szemléletében Féja értékelései megragadtak; tanárokat, akik számára Féja volt az irodalom bibliája; tisztán, formálisan nézve volt valami imponáló és elrettentő a magatartásában: devalvált, revideált és rehabilitált szenvedélyesen — olyan magabiztos önkénnyel, amely a fejtetőre való állítástól sem riadt vissza. Ma már érdekes dokumentuma annak: hogyan lehet a múltat szűkös jelen mércék alapján átstilizálni. Ne lepjen meg, ha ezek után azt mondom, mégpedig korai tapasztalataim nyomán, hogy Féjában volt primér esztétikai fogékonyság, olykor egész finom változatban; volt füle és szeme a szépség egyedi változatai iránt. Hogy ítéleteiben, különösen a későbbi években, nem ez vitte a fő szót, az abból a döntő tényből adódott, hogy a kiforrott Féja mindig és mindenképpen elkötelezett író volt, nem éppen egy mozgalomnak, hanem egy egész, hosszú korhullámnak az elkötelezettje. A gyökerek korábbiak, mint a népi mozgalom, de ezen belül ásták magukat mélyre. Hogy értékeléseit, túlértékeléseit, voltaképpen egész eszmerendszerét megérthessük, erről a hullámról és erről a mozgalomról kell egyet-mást emlékezetünkbe visszaidéznünk.

Mint a történelemben mindig, itt is komplex folyamatról volt szó. A két háború közötti mozgalmakban a magyarságnak társadalmilag legmélyebb rétegei jelentkeznek és törnek fel a nemzeti köztudat és kultúra szféráiba; azt is elfogadhatjuk, hogy hihetetlenül sok történelem-alatti sorsélményt és valóságanyagot dobnak felszínre, addig burkolt konfliktusokat és szituációkat. S ebben a felbuzgásban volt még egy különösség: mindabban az életanyagban és az őstehetségek művészi-írói

élményeiben volt egy bizonyos adag világnézeti és kulturális archaikum is: a néplélek ősi, mesei-babonás, irreális hiedelmeiből, fogalmaiból, olykor kultikus sejtelmeiből. Az irodalmárnak emlékeznie kellett arra, hogy a században nem ez volt az első kirobbanás: magyar archaikum, archaikus sorsélmények hökkentették meg a minden rendű kortársakat Ady lírájában is, és megtalálták valódi recepciójukat a húszas-harmincas évek fiataljaiban. Egy nomenklatúrája is keletkezett ezeknek az őselményeknek, amire éppen Féja esetében figyelniünk kell.

Tartozom annak a kimondásával, hogy Féja személetében, élményvilágában, egyéniségében nem hordozott ilyen primér archaikumot – az őselményeket nem spontánul éli át vagy teremt, voltaképpen csak merít azokból a forrásokból, amelyeket mások fakasztottak föl. Kétségtelen valódi értékei ellenére is szekundér jelenség; azokat a nagy élményeket, amelyek körül eszmevilága forog, a kor néhány nagy „mítoszat” nem ő fedezte föl, de ő propagálta, ő sugározta a publicisztika közegein át; ő maga ilyen mélységekbe nem tudott leszállni. Nem is volt olyan kutató-intellektuális hajlamú, iskolázott koponya, hogy a tudomány nyelvén beszélhetett volna ezekről a mélységekről – minden Eötvös-kollégium ellenére sem. De szenvedéllyel nyomozza mindenütt, jelentőségét nyilvánvalóan túl is hangsúlyozza, egy kicsit belletrizálja is. Egy irányt érzek, amely felé a mozgalom árnyalásában öneki van döntő szerepe: a „rég Magyarorságra”, a múltnak a nagy európaizáló hullám előtti évszázadaira is ráfújja valahogy az archaikum lehelletét; titkos rokonságot sejt a népi archaikum és az ősi Magyarország kultúrájának mélyei között; ez az akkoriban nem egyedülálló nosztalgikus regresszió mindenképpen rokona a népi mítoszkeresésnek.

Könyvének előhangja (*Pálya vagy sors?*) bennünk is fölveti ezzel a gyakran pályát változtató egyéniséggel kapcsolatban a kérdést: vállalt-e valóban valamilyen sorsot? Igen, mégpedig olyan mértékben, hogy már aszkézisről beszélhetünk: egy kisebb rangú apostol sorsa az övé, aki valóban megszállott és igehirdető – többnyire a publicisztika eszközeivel. Az ilyen

apostol vivőereje: a föltétlen hit, egyrészt a mesterekben, másrészt a belőlük kihallott eszmékben, szerepe a mesterek követése és védelme, pátosza az ighirdetés. Tudományos elemzést nem is szabad tőle várni.

Eszmerendszerét az „ősélmények” nyomán nem nehéz áttekinteni. Ha az ember a kötetet nagyjából egyfolytában olvassa végig, nyomon kísérheti bizonyos kulcsszavak sűrű ismétlődését: a nép, a mélység és a folklór – ez a három szó vezet. Valaki vagy valamely alkotás, irodalmi mű értékét az határozza meg, hogy mennyi köze van a néphez, milyen mélységeket hoz fel belőle, az irodalmi műnek mennyire vannak folklór-gökerei, mennyi benne a valódi vagy vélt archaikum. Paraszti ősélményeket, archaikumokat fedez föl – nyilvánvalóan túlhangsúlyozottan. Volna ebben a szemléletben valami babonás-mágikus, – ha elsődleges lenne. Nagy szavakat, emfatikus mondatokat lehet összeszedni, mindegy, hogy kiről: „állandóan népének ütőerén tartja kezét”, – Erdei Ferenc műve „a mélyek mélyéről feltört vallomás”, Erdei maga is „a nép mélyéből” tör elő; Darvas egy jelenete „bibliás lélegzetű valóság”, a „magyar őszövetség”-regényének hőse „a pokol köreit járja”; „a gyerek elemi kapcsolatot tart a mélylélekkel”; az új környezetbe került gyerekekben „mély tárnák szakadnak föl.” Darvas „a nép színe előtt akart tanúságot tenni hűségéről.” Persze mélységeket másutt is lehet fölfedezni; hogy Böll regényeinek világát megértse, Kölnbe akar utazni, „kutatni Ó-Köln nyomait”, a kölni katakombákba leszállni, ahol valamikor a 12. században az eretnekek gyülekeztek. És még különös csodaképpen Böll is „a halhatatlan, mert valaminő formában szüntelen jelentkező folklórból merít” – írta a másik varázsige Féja szemléletében.

Nem tudom, illik-e varázsigéket tudományosan megközeleltetni – ez ellen talán Féja maga tiltakozott volna leginkább, az átélés hevével és a dikció erejével igazolva létjogosultságát. A kései, higgadt kutatónak azt kell megállapítani, hogy a „folklór” Féja irodalom- és történet szemléletében afféle meta-

fizikai ősprincípiumot jelent, a kollektívum, főként a „népi” kollektívum mélyén működő mítikus teremtőerő, minden igazi kultúra végső forrását; a folklór mindenható ihletése elől kitérni már elfajulás, dekadencia. „Szabó Pál nemzedéke a társadalmi valóság bátor leleplezése mellett a folklórt vallotta csillagának.” Nem ennek a szerény recenzióknak a hivatása az, hogy a kollektívumban, a nagycsoportokban rejlő kultúrateremtő erőről vagy az egyéni teremtő tehetségről elmélkedjen; a népköltészet ihlető hatását a magas irodalomra sem akarom kétségbevonni. Semmiképpen sem helyeslem Féjának e kötetben is továbbfolytatott hadjáratát a „lesüllyedt kultúrelemek” (gesunkenes Kulturgut) ellen: ilyen is van, az erővonalak nemcsak alulról törnek fölfelé – a kultúra felsőbb szintje is hat az alsóbbra. Ha Móricz folklór-gyökereiről olvasok, még valahogy reális talajt érzek a lábam alatt, de amikor – hogy a későbbi példákat mellőzzem – Bulgakovnál is ezt az elvet találok magyarázatul, akkor már meghökkenek. *A mester és Margarita* valóban többdimenziós regény, s a jelen és a bibliai múlt fölé feszülő fantasztikus szférának megvan a maga művészi és eszmei jelentősége, de hogy ez a fantasztikus történet a „folklór-időben” zajlana, mint ahogy azt Féja ismételten hangoztatja, annyira ködös, hogy végülis nem mond semmit. Bulgakov regényeiben háromféle idővel találkozunk, „a harmadik a folklóridő, abszolút időnek is nevezhetjük, mivel nem szűkül kategóriává, maga a szabadság.” „Reménytelennek tetsző években vissza kell térnünk a folklórhoz, hogy megmentjük a lelkünket.” „Bulgakov a földre hozza az ördögöt, a folklór beárad a mai életbe.” „Lássuk be végre, hogy minden folklór ősköltészet” (Bari Károllyal kapcsolatban). Ime, egy újabb – nem az egyetlen bizonyíték arra, hogy Féját, az irodalmárt és a publicistát is besorozzuk a nagyarányú szimplifikálók hadsoraiba, akiktől a múlt században Burckhardt óvta Európát.

A szóbanforgó mintegy pályázató kötet – amely a szerző egy-két nyilatkozatából sejtve már féligmeddig a halál árnyékában készült – nagyjából az utolsó tíz életév irodalmári és

publicisztikai természetét tartalmazza, a szerző tagolása szerint három nagy egységben: *Ősök és kortársak, Ki a főhős?, Honalapítók* (ez utóbbiban már alig akad irodalmi vonatkozás). A címadó közlemény Kós Károlyból indul el, és fiatal erdélyi költőket ismertet. Én magam a kötet anyagát, az egyes közlemények mondanivalójához képest, a következőképp csoportosítanám: 1) A múltból vett, részben újraértékelő szándékkal megkomponált, jórészt másodlagos alapra támaszkodó író- és közéleti ember-protrék; mondjuk *Szenczi Molnár Albert emlékezete, Dózsa György, Vallomás Rákócziról, Achim L. András* – és mindjárt mellette *Bajcsy-Zsilinszky Endre*. (Szerencsére nem az irodalomtörténész feladata közös nevezőre hozni őket.) – 2) Irodalmi alapjellegű portrék a jelenből és a közelmúltból, személyes emlékekkel, találkozások, barátságok, ismeretségek, vallomások színeivel-mozaikjaival átszőve (pl. Sinka Istvánról, Erdei Ferencről). – 3) Rövidebb vagy hosszabb, a terjedelemtől függetlenül ilyennek minősülő olvasmánynaplók, amelyek szintén lehetnek értékelő szándékúak, de inkább csak szubjektív benyomásokat rögzítenek, egy-egy ritka esetben éppen a fűszövegek szintjén, – rövidebb változatban pl. Illés Endréről, hosszasabban Böllről és Bulgakovról. Polemikus, korrekciós szándékát ereszti szabadon, amikor Robotos Imrével szemben Csinszkát védi és Ady Lajost befekeztíti; a Krúdy világa című kötethez *Krúdy és legendái* címén egész sor helyreigazítást fűz – egyik esetben sem sikerült neki az összképet lényegesen módosítania.

Nagyon meg kell választanunk a mércét, amelyet ezekre az írásokra alkalmazunk. Féjának kezdettől nem volt szándékában az irodalomtudománnyal, pláne annak maibb, modernebb változataival megismerkedni; a műelemzések, az író-monográfiák és modern portrék korában ezek a méltatások nem illeszthetők be a sorba. Jórészt egy sokat olvasó ember olvasmány-élményeinek elsődleges lecsapódásai, különösebb feldolgozás vagy átvilágítás nélkül, de Féja egyéni élményein és eszmevilágán átszűrve, egy irodalmár, de nem tudós publicista

tollából. Persze, tudom én, hogy idős korban már nehéz újat tanulni, de az erős odaadottság a saját mitológiájához már az előző évtizedekben is merevvé tette Féja szemléletét. Kiáltó példája ennek állásfoglalása, még pontosabban értetlensége az izmusokkal kapcsolatban (a Bulgakov-tanulmány elején), amelyet hamarosan a könyv megjelenése után az ÉS kritikusa is kipécézett. A szürrealizmus a valóság szemfényvesztő kerülgetése, az „absztrakt” a valóság gyarló behelyettesítése, az „abszurd” cinkos alkú az élet és a történelem néha csakugyan félelmetes abszurditásaival, és így tovább. Izlés dolgában nem jellemzi Féját a rugalmasság, a változni-tudás. Ahhoz is Darvas József *Részeg esőjének* kellett jönnie, hogy a modern regényformák megjelenését elismerje, és a modern életformával megindokolva propagálja is.

Hogy mennyire nem tud túllépni amúgy sem túlszéles körein, arra meggyőző példa a *Ki a főhős* című tanulmány, amely valójában a *Háború és békével* kapcsolatban teszi föl a kérdést, és teljes magabiztossággal teszi meg Kutuzovot a regény főhősének. Miért? Mert ő a regényben „a nép érzékszerve”, „a cárral, a diplomatákkal, az egész egykorú társadalmi fölépítmény akarnokaival és léhűtőivel szemben mindig a népet és a történelmet képviseli”, benne rejlik „egy nép lelkének a tökéletes ismerete”.

Mi az emlékezetes az egyes közleményekben? A *Szenczi Molnár Albert emlékezetében* az ismert adatokra támaszkodva, nem az életpályát meséli el újra, hanem a sors, a vállalás, a meggyőződés és a munkaösztön lázát érezteti meg; egy-egy fiatal költőről (Farkas Árpád, Sárándi József, Veress Miklós) lírai beleélésű portrét rajzol, odafigyel Sütő Andrásra és Gion Nándorra; *A honalapítónak* címzett Kodály-tanulmány Féja-féle ötvözet portréból, sorsábrázolásból, személyes emlékekből, vitairatból, amelyben folklór-monoteizmusának szabad tere engedhet. Ha nem szaktudósként ovasom a könyvet, be kell vallanom, hogy ez a személyes kötődés gyöngébb vagy erősebb fokon szubjektív hitelt ad írásainak. A személyes kötődés

rögzíti meg benne a konkrét életrajzi mozzanatok: találkozásainak, barátkozásainak, beszélgetéseinek, vitáinak, egy-egy személy vagy ügy melletti kiállásának emlékeit. *A Sinka-kérdés* című közlemény – tudva azt, mit tett Féja Sinkáért – egyúttal, egy kritikus időszakban – számvetés is, azon túl, hogy egy megdöbbentő költősors és emberi tragédia ábrázolása; dokumentum, nemcsak Sinkáról, hanem Féjáról magáról is. Egy-egy kort is jellemző emlékfoslány szépírói erővel elevenedik meg: Darvas József letartóztatásának és rendőri felügyelet alól való kiszabadulásának története, közös vidéki útja Tarpára Bajcsy-Zsilinszky Endrével, az éjszakai beszélgetés a vasúti vendéglőben, a reggeli szekerezés a honfoglalás idejét őrző tájon keresztül. Hogy állításaiban, korrekcióiban, amelyekre nagy mértékben hajlik, mi a tudományos tényként elfogadható, azt egyenként kellene és lehetne megvizsgálni; az utókor számára ő maga a fontos, a korrigáló, a nyugtalan, sóvár és lázadó lélek, aki mindig azonosnak vette az objektív igazságot a maga szubjektív hiteivel.

Ez a szerény recenzió egyúttal búcsúzás is tőle. Valljuk be, hogy ez a búcsú nem mindennapi, inkább szorongató. A formátumról, a teljesítményről, a magatartásról lehet vitatkozni – de fájdalommal kell konstatálnunk, hogy egy olyan ember ment el közülünk, aki nagy idők, nagy emberek, nagy eszmék kortársa és harcostársa volt, s ő maga már-már utolsó, dokumentum-értékű hírmondó a magyar szellemi élet és a magyar irodalom egykori nagy hullámáról, hiteiről, hőseiről és alkotósaikról. (Szépirodalmi, 1978.)

BARTA JÁNOS